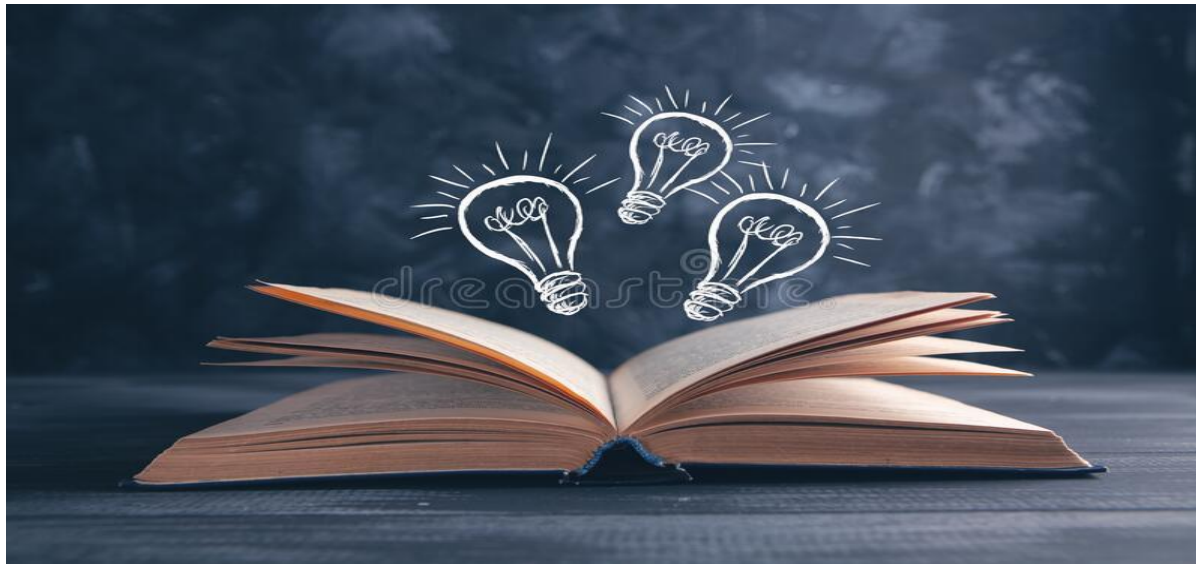

Сын атооч

Мугалим: Рыскелдиева А.З.

Сын атооч

Заттардын, буюмдардын, нерселердин ар түрдүү заттык түшүнүктөрдүн сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын, тулкусун, кебетесин, көлөмүн, ченемин же башка белгилерин көрсөтүп, **кандай? кайсы?** деген суроолорго жооп берген сөздөрдү сын атооч дейбиз.

Мисалы:

1. Жаштар **кара** кийимди жакшы көрүшөт.
2. Пил - бул **төрт** тизеси бар кургактыктагы сүт эмүүчүлөрдүн бирден бирөө.
3. **Жашыл** түс экологияны билдиргени менен, чындыгында ал өтө уулуу.
4. **Күнүмдүк** клавиатурада бир чарчы сантиметрден табылган бактериялардын жана козу карындардын саны даараткананын отургучунан көп болушу мүмкүн.
5. **Түз** сызыктарды бир гана адам тарта алат.

Сын атоочторду өзүнчө сөз түркүмү катары көрсөтүп, башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап турган төмөнкүдөй мүнөздүү

Белгилери бар: 1. Сын атооч сөздөр ваггагы, буюмдагы, нерседеги, ар түрдүү заттык түшүнүктөгү сапаттын, касиеттин, белгинин аз же көп, күчтүү же начар, чоң же кичине экенин билдирген даража категориясы боюнча өзгөрөт: көк, көгүш, көгүрөөк, көпкөк, көкмөк, көгүлтүр, өтө көк; кызыл, кызылыраак, кызгылт, кызгыч, кызгылтым, өтө кызыл, кыпкызыл; кара, карамтыл, карараак, каралжын, чым кара, капкара; сонун, сонунураак, сопсонун, сонун-сонун, эң сонун; эттүү, эттүүрөөк; акылсыз, акылсызыраак, өтө акылсыз, өтө эле акылсыз, акылсыздын акылсызы ж.б.

Сын атоочтун өзүнө гана тиешелүү куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрү бар.

Мисалы:

- ▶ **-луу:** ойлуу, билимдүү, келбеттүү, кылкандуу;
- ▶ **-сыз:** күчсүз, пайдасыз, адилетсиз, малсыз, китепсиз, кантсыз;
- ▶ **-дай:** суудай, оттой, тоодой, жыландай, Чубактай;
- ▶ **-гыч:** сезгич, ташыгыч, билгич, тапкыч, көрөгөч ж.б.
- ▶ **-лык:** кыштык отун, жылдык киреше, айлык маяна;
- ▶ **-лаш:** айылдаш кыздар, жердеш киши;
- ▶ **-чыл:** ойчул киши, баамчыл бала, эмгекчил киши, уйкучул адам;
- ▶ **-чан:** кийимчен бала, жемпирчен киши, майкечен спортсмен, жынсычан кыз;
- ▶ **-кы:** кышкы таң, жайкы оюндар, кечки убак, түнкү кооздук;
- ▶ **-кер:** боорукер адам, айыпкер киши, кылмышкер бирөө ж.б.
- ▶ **-кор:** камкор жигит, мансапкор адам, канкор душман, дүйнөкор киши, күнкор бала ж.б.
- ▶ **-поз:** илимпоз киши, ышкыбоз адам, өнөрпоз жигит, кумарпоз бала ж.б.

Сын атоочтун өзүнө гана тиешелүү куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрү бар.

- ▶ **-көй** : намыскөй бала, тамшакөй киши, амалкөй адам;
- ▶ **-дар** : карыздар киши, кабардар адам, жарадар жоокер, кусадар жүрөк, өкүмдар улук;
- ▶ **-ий** : илимий даража, тарыхый окуя, саясий портрет, табигый көрүнүш, рухий (руханий) дүйнө, диний китеп;
- ▶ **-дак** : таштак жол, кумдак жер, саздак токой, муздак жел;
- ▶ **-мер** : ишмер жигит, сөзмөр киши;
- ▶ **-аң** : түзөң жер, жашаң чөп, кыраң жер;
- ▶ **-сөөк** : баласаак киши;
- ▶ **-караак** : оюнкараак бала;
- ▶ **-кел** : эткел жигит;
- ▶ **-дач** : кырдач мурун;
- ▶ **-өм** : көркөм сөз.;
- ▶ **-гыл** : киргил суу, кычкыл зат;
- ▶ **-тал** : сезимтал жүрөк.

- ▶ Сүйлөмдө сын атооч сөздөр көбүнчө аныктоочтун милдетин аткарат:

Мисалы:

- ▶ Жалындуу жаштардын колуна баары келет.

Кээде баяндоочтун милдетин да аткарат:

- ▶ Бешенең чолпон жангандай, беш үркөр чыга калгандай;
- ▶ Биз эски, балдар жаны, шаар жаңы. (А. Осмонов)
- ▶ Этиштер менен айкашып келип, кээде бышыктоочтун милдетин да аткарат:
- ▶ Таалайга дилгир элимдин, тарыхын кенен жазбасам.

Сын атооч сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору

- ▶ Сын атооч сөздөр лексикалык маанилерине карай төмөндөгүдөй тематикалык топтордон турат:
- ▶ 1) өңдү, түстү билдирген сөздөр: көк, ак, кызыл, сары, кара, күрөң, жээрге, тору, куба, кочкул ж.б.
- ▶ 2) заттын ички, сырткы көрүнүш белгилерин билдирген сөздөр: түз, ийри, тоголок, сүйрү, бийик, узун, чоң, тар, кууш, бүкүр, жантык, кыйшык, кыңыр, чалыр, терең, калың, кең, кырдач, жапыз, жука, тайыз, жумуру, жалпак, аксак ж.б.
- ▶ 3) кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди билдирген сөздөр: акылдуу, акмак, жоош, тентек, сылык, сылаңкороз, көйрөң, коркок, өткүр, момун, чатак, курч, шок, эпкиндүү, асыл, жакшы, жаман, сыпайы, кырс ж.б.
- ▶ 4) даам, жыт өзгөчөлүк белгилерин билдирген сөздөр: таттуу, даамдуу, ачуу, ширин, жыттуу, кыйгыл, кермек, кычкыл, коңурсук, сасык ж.б.
- ▶ 5) жылуулук өзгөчөлүктөрдү билдирген сөздөр: суук, жылуу, ысык, муздак, салкын, мээлүүн, жылымык, кайнак ж.б.

- ▶ 6) заттагы катуу, жумшак, салмак, көлөм сапаттарды билдирген сөздөр: катуу, борпоң, жумшак, орто, майин, семиз, арык, толук, бош, оор, жеңил ж.б.
- ▶ 7) материалын, эмнеден жасалгандыгын, кайдан келип чыккандыгын, тегин заттын белгиси катары билдирген сөздөр: токойлуу, балалуу, оттуу, малдуу, бактылуу, суусуз, акылсыз, бактысыз, таштак, баткак, ылайка, айылдык, шаардык, классташ, жердеш, сырдаш, акылдаш, санаалаш, уялаш ж.б.
- ▶ 8) мезгилдик, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси катары көрсөткөн сөздөр: кышкы, түнкү, жазгы, сырткы, жазындагы, ошондогу, эртеңки, быйылкы, былтыркы, кечки, үйдөгү, мындагы, тигиндеги, шаардагы ж.б.

Түзүлүшүнө карата: жөнөкөй жана татаал сын атоочтор

- ▶ Жөнөкөй сын атоочтор бир гана сөздөн (унгудан) турат: ак, жашыл, кара, буурул, таттуу, кызык, акылдуу, адилеттүү, тоодой, белгисиз ж.б. **Мисалы:**
- ▶ Сапардын **калын** бети ого бетер тултуюп чыкты. Жер ыйлаган, жер солкулдаган **катуу** чабыш.
- ▶ Татаал сын атоочтор болсо, эки же андан көп унгудан туруп, заттагы, нерседеги бир гана белгини, касиетти, сапатты билдирет: көк ала, сары тору, мала кызыл, бүркүт кабак, ынды кара, улуу-кичүү, кызыл-тазыл, ысык-суук, бийик-бийик, коомдук-саясий ж.б. Татаал сын атоочтор сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат.
- ▶ **Мисалы:** Таңдын үлбүрөгөн аппак шооласы да түрү суук темирлерден айбыккандай, араңжан жылжыган тейде көзөнөктөрдөн төгүлүп турат.

Сын атоочтун түрлөрү

1. Сапаттык сын атоочтор

Сапаттык сын атоочтор заттардагы табигый белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди түздөн-түз эле билдирет. Алардын мындай мүмкүнчүлүгү башка сөздөрдүн катыштыгы жок эле ишке ашат. Сапаттык сын атоочтордун дээрлик бардыгы тубаса сын атоочтор болуп эсептелет.

Мисалы: кызыл, сары, ак, түз, кең, тар, чоң, курч, шок, бош, көк ж.б.

Сапаттык сын атоочтор катыштык сын атоочтордон төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат.

1. Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү уңгу сөздөр, ал эми катыштык сын атоочтордун бардыгы туунду сөздөр болуп саналат
2. Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү өз ара антонимдик катыштарды түзө алат: чоң - кичине, ак - кара, жоон - ичке, тар - кең, узун - кыска ж.б.
3. Сапаттык сын атоочтордун дээрлик бардыгы заттардагы касиеттин, белгинин деңгээлин көрсөтүп, даража көрсөткөчтөргө ээ болот. Мындай көрсөткүчтөргө катыштык сын атоочтордун айрымдары гана ээ болот.

2. Катыштык сын атоочтор

- ▶ Катыштык сын атоочтор заттардагы белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди башка заттар, башка нерселер, башка түшүнүктөр аркылуу билдирет. Башкача айтканда, заттардагы сапат белгилер башка бир сөздөрдүн катыштыгы менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде сын атооч сөздөрдүн көпчүлүгүн катыштык сын атоочтор түзөт. Анткени, катыштык сын атоочтор башка сөздөрдөн жасалат да, түп уңгусу сынсыпаттын, касиеттин, белгинин эмнеден келип чыккандыгын, кандай затка байланыштуулугун билдирет.
- ▶ Мисалы: **тончон** киши (тон деген сөздөн келип чыккан), **мөмөлүү** дарак (мөмө), **акылдуу** кыз (акыл), **таттуу** тамак (таты-), **жыттуу** чөп (жыт), **ысык** чай (ысы-), **толук** орто билим (тол-), **оттуу** жылга (от), **баткак** жол (бат-), **катуу** шамал (каты-), **суусуз** чөл (суу), **сырдаш** курбу (сыр), **бактысыз** киши (бакты - бакыт), **таштак** жол (таш), **тандалма** жыйнак (тандал-), **күйүмдүү** бала (күйүм) ж.б.

Катыштык сын атоочтордун маанилери ар түрдүү болот:

▶ 1.

Заттын белгиси, касиети катары мезгилдик түшүнүктү билдирген катыштык сын атоочтор: **түнкү** сугат, **кышкы** сессия, **бүгүнкү** лекция, **күзүндөгү** окуя.

▶ Мисалы: **Эртеңки** куйруктан **бүгүнкү** өпкө артык.

2.

Орун, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: **жайлоодогу** мал, **үйдөгү** буюм, **айылдагы** мектеп ж.б. Мисалы: **Айылдагы** мектептердин абалы менен таанышып кайтышты.

▶ 3.

Кандайдыр заттын же абстракттуу түшүнүктүн бар же жок экендигин анын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: **тондуу** бала, **бактылуу** кыз, **айсыз** түн, **суусуз** талаа, **жыттуу** самын, **таштак** жол, **баткак** көчө ж.б.

Мисалы: Айдананын **жылдыздуу** бети албырып чыкты.

Жылуу үйгө киргени денеси жибий түшүп, заматта уйкусу келди.

4.

Кандайдыр топ, пикирдештик, аймак боюнча жалпылыкты заттын белгиси катары көрсөткөн катыштык сын атоочтор: **айылдык** кыз, **сырдаш** курбу, **курсташ** балдар, **классташ** бала, **сапарлаш** киши ж.б. Мисалы: Он жыл өтүп, **классташ** балдар бүгүн биринчи жолу чогулуп отурушат.

Сын атоочтун даражалары

- ▶ Кыргыз тилинде сын атоочтун 4 даражасы бар: **жай, басандатма, салыштырма, күчөтмө.**
- 1. **Жай даража.** Жай даражадагы сын атоочтор заттардын сын-сыпатын, белгилерин жайынча атайт. Мисалы: **Жылуу** сөз жыланды ийинден чыгарат. (Макал) Түндө түшүмдө **эски** кыштак кириптир. (М.Гапаров) Эки көзү чекчейген, **кара** сакалы уйпаланып кеткен, үрөйү учуп, оозу жарым ачыла акактап алган. (Б.Усубалиев).

Жай даражаны уюштуруучу грамматикалык каражат болбойт. Сын атооч сөздөрдүн бардыгы жай даражада турат.

Салыштырма даража.

- ▶ Салыштырма даража заттын сын-сыпат белгисин башка белгиге, же башка заттын сын-сыпат белгисине салыштырып билгизет.
- ▶ Салыштырма даража төмөнкү жолдор аркылуу уюшулат:
- ▶ а) **-ыраак (-раак)** мүчөсүнүн сын атооч сөздөргө жалганышы аркылуу: агыраак, көгүрөөк, жыттуураак, көбүрөөк, таттуураак, бийигирээк, жапысыраак, таштуураак, күчтүүрүүк, чөптүүрөөк, таштагыраак, тентегирээк, сулуураак, эттүүрөөк, баткагыраак ж.б.
- ▶ Мисалы: Ал бийигирээк жерде туруп алыт, өз жигиттерине опурула баштады. (А.Стамов) Андан арыбиз куушураак жолго түштүк. («Алатоо»).
- ▶ б) Салыштырылуучу **зат чыгыш жөндөмөдө** аталат да, сын **атоочко -ыраак(-раак)** мүчөсү жалганат: менден чоңураак, иттен жапысыраак, Асандан кичирээк ж.б. Мисалы: Аркы суудан берки суу **улуураак** турбайбы, аркы кыздан берки кыз **сулуураак** турбайбы. (Фольк) Мындан **чоңураак** киши деп элестетчүмүн. (К. Жантөшев).
- ▶ в) Салыштырылып жаткан сөз чыгыш жөндөмөдө айтылып, сын атооч сөзгө **-ыраак(-раак)** мүчөсү жалганбай келсе да салыштыруу мааниси уюшулуп айтылат. Мисалы: Кечээ мен окуган **китептен кызык** экен. Анын бою **Адылдан узун** го.

3. Басаңдатма даража

- ▶ Басаңдатма даража заттын сынсыпат белгисинин демейдегиден төмөндүгүн, демейдегиге жете бербегендигин көрсөтөт. Булар өң-түс маанидеги сын атоочтордон төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулат:
- ▶ **-ыш**: агыш, көгүш; **-гыл**: киргил, кочкул;
- ▶ **-ылжым (-ылжын)**: көгүлжүм (көгүлжүн), каралжын;
- ▶ **-ылтыр**: көгүлтүр; **-гыч**: саргыч, бозгуч, кызгыч;
- ▶ **-гылт**: кызгылт, сургулт; **-гылтым**: кызгылтым, көгүлтүм;
- ▶ **-омук**: бозомук; **-ымтыл**: карамтыл, көгүмтүл.
- ▶ Анын **кызгылт** көйнөгү дайыма жанында болот.

4. Күчөтмө даража.

- ▶ Төмөндөгүдөй жолдор менен уюшулат:
- ▶ 1. Сын атооч сөздөрдүн биринчи муунунун өзгөрүп кайталанып айтылышы аркылуу: кыпкызыл, кыпкыска, жапжашыл, таптаттуу, бопбош, супсулуу, сапсары, жупжумшак, жапжакшы, капкара ж.б.

Мисалы: Жүрөктө турду жаңырып, **ыпысык** сүйүү обону. (С.Тургунбаев).

- ▶ 2. Сын атооч сөздөрдүн кайталанып айтылышы аркылуу уюшулат, бул учурда сын атоочтордун биринчиси илик жөндөмөдө, экинчиси 3-жакка таандык болуп айтылат: көктүн көгү, бийиктин бийиги, тереңдин тереңи, акылдуунун акылдуусу, баткактын баткагы, ысыктын ысыгы, ылайканын ылайкасы ж.б.
- ▶ 3. **Эң, аябай, өтө, абдан, эбегейсиз, ашкан, мүлдө, чым, чымкый, чылк, эпсиз** деген сыяктуу күчөткүч сөздөрдүн жардамы менен уюшулат: **эң сонун, аябай кызык, өтө жаман, чымкый кызыл, абдан чоң, эбегейсиз бийик, ашкан айлакер, чым кара** ж.б.
- ▶ Мисалы: **Өтө** жаман өзүн мактайт. (Макал) **Чымкый кызыл** көйнөгү сыдырымга желбиреп турат. (Б.Усубалиев)

- ▶ 4. Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтун жардамы аркылуу: коёндон жапыс, бүркүттөн алгыр, аттан да күлүк, сүттөн ак, көмүрдөн да кара, үйдөн да чоң ж.б.
- ▶ Мисалы: Мен коёндон жапыс болоюн, сен бүркүттөн алгыр бол. («Эр Төштүк»).
- ▶ 5. Кээ бир сын атоочтордун кайталанып кош сөз түрүндө айтылышы аркылуу: бийик-бийик, терең-терең, ширин-ширин, узун-узун, семиз-семиз, чоң-чоң, арык-арык ж.б.
- ▶ Мисалы: Ээ, уулум, мен өмүрүмдө чеги жок бастым, эчен узак-узак жолдорду... (К. Сабыров)
Узун-узун уз келет, узун бойлуу кыз келет. (Фольк)

- ▶ 6. Санды билдирген жана сан атооч сөздөргө эсе деген сөздүн кошулуп айтылышы менен да сын атоочтордо күчөтмө маани жаралат: **көп эсе жакшы, он эсе мыкты** ж.б.
- ▶ Мисалы: Мындан **жүз эсе**, мындан **миң эсе** курч кайрат, майтарылбас эрдик менен, керек болсо канды суудай төгүп, аябастан жанды кечип күрөшүш керек. (К.Акматов)
- ▶ 7. Жаман, иттей, өлгүдөй деген сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулуп, сын атоочтор менен бирге айтылышы аркылуу: **жаман катуу, жаман жеңил, жаман сулуу, иттей жоош, иттей таттуу, өлгүдөй сонун** ж.б.

Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу

- ▶ Сын атооч зат атооч сөздүн маанисинде да колдонулат. Келчи, Мисалы:
- ▶ Келчи, кыш чилдеде, **кымбатым**.
- ▶ **Мыктылардын** берген жооптору бизди ыраазы кылат.
- ▶ Аргымактын **жакшысы** азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын **жакшысы** азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.

Жөндөмө мүчө менен өзгөрөт.

Жөнөкөй жөндөлүш

▶ А. жашыл	тоголок	айылдык
▶ И. жашылдын	тоголоктун	айылдыктын
▶ Б. жашылга	тоголокко	айылдыкка
▶ Т. жашылды	тоголокту	айылдыкты
▶ Ж. жашылда	тоголокто	айылдыкта
▶ Ч. жашылдан	тоголоктон	айылдыктан

Таандык жөндөлүш

▶ А. жашылым	тогологу	сырдаштыкы
▶ И. жашылымдын	тогологунун	сырдаштыкынын
▶ Б. жашылыма	тогологуна	сырдаштыкына
▶ Т. жашылымды	тогологун	сырдаштыкын
▶ Ж. жашылымда	тогологунда	сырдаштыкында
▶ Ч. жашылымдан	тогологунан	сырдаштыкынан